

ЖИВОТНОВОДСТВО НЕОЛИТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Используя новые зоологические и археологические материалы, полученные за последние 20 лет, авторы уточняют и дополняют картину развития животноводства у неолитических обитателей Украины. В настоящее время можно выделить три группы населения, различающихся по роли животноводства в их хозяйстве. Обитатели западных районов Украины, оставившие во второй половине V — начале IV тыс. до н. э. памятники культур расписной и линейно-ленточной керамики, имели комплексное земледельческо-скотоводческое хозяйство. У населения нижнедонской и азово-днепровской культур, обитавшего во второй половине V — первой половине IV тыс. до н. э. в степном Поднепровье и Приазовье основной отраслью хозяйства было, видимо, животноводство. Носители культур днепро-донской культурно-исторической области и бугского варианта буго-днепровской культуры, жившие в лесостепных и лесных районах Украины, содержали малочисленный крупный рогатый скот и собак. Лишь отдельные группы этого населения, которые тесно контактировали с носителями нижнедонской и азово-днепровской культур в конце V — начале IV тыс. до н. э. имели более развитое животноводство. В настоящее время на Украине получены довольно многочисленные данные о домашней лошади, разводимой неолитическим населением преимущественно в степных районах Украины.

O. P. Zhuravlev, N. S. Kotova

CATTLE-BREEDING OF THE NEOLITHIC POPULATION OF UKRAINE

Using new zoological and archaeological findings obtained for latest 20 years, the authors specify and complement the picture of development of cattle-breeding in neolithic residents of Ukraine. At present it is possible to identify three groups of population which differed in the role cattle-breeding had played in their farm-stead. Residents of western regions of Ukraine who left us relics of cultures of painted and linear-ribbon pottery in the second half of the 5th and early 4th cent. B.C. have complex, agricultural-cattle-breeding farms. Population of the lower Don and Azov-Dnieper cultures which inhabited the steppe Dnieper and Azov territories in the second half of the 5th and first half of the 4th cent. B.C. had, apparently, cattle-breeding as the main branch. Carriers of cultures in the Dnieper-Donets historical region and of the Bug variant of Bug-Dniester culture who inhabited forest-steppe and forest regions of Ukraine had scanty amount of cattle and dogs. Only certain groups of population of that region which were in close contact with carriers of low-Don and Azov-Dnieper cultures had more developed cattle-breeding in late 5th and early 4th cent. b.c. At present scientists have obtained rather numerous data on domestic horse which was bred by neolithic population primarily in steppe regions of Ukraine.

Одержано 01.12.95.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЕРВИННОЇ ПОЗИЦІЇ ПОМЕРЛИХ В ПОХОВАННЯХ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

М. М. Нікітенко

В статті пропонується нова методика реконструкції первинного положення небіжчиків у ямних похованнях і розглядаються пов'язані з цим деякі проблеми ямної культури.

Поховання були і залишаються одним з основних джерел інформації про археологічні культури доби міді-бронзи, в тому числі і про т.зв. ямну культуру. Специфіка ямних поховань така, що фіксована під час розкопок позиція

© М. М. Нікітенко, 1996

кістяка у більшості випадків не відповідає тому, як був покладений померлий під час інгумації. З плином часу частини тіла, які утримувались у заданій позиції за допомогою м'язів, стають рухливими, переміщуючись в певних межах, змінюючи первинне положення похованого¹. В першу чергу це здійсняті в колінах ноги, які у скорчених на спині похованнях (перша група), можуть завалитися разом в той чи інший бік або розпастися «ромбом». Дана особливість поховального обряду вже протягом тривалого часу привертає до себе увагу дослідників, і з цього приводу висловлено чимало суджень. Проте існує й інша особливість ямного поховального обряду, котра, як це не парадоксально, майже до останнього часу² не була предметом спеціального дослідження. Йдеться про те, що і тулуб, покладений на бік, також є нестійким фактором обряду в похованнях, скорчених на боці (друга група). Під впливом різних причин він може частково або повністю розвернутися на спину, змінюючи при цьому первинну позицію поховання. Такі змінені поховання першої і другої груп можуть залучатися як повноцінне джерело інформації тільки після того, як буде встановлена первинна позиція похованих у них небіжчиків. Від того, як вирішується ця проблема, тобто чи досить ґрунтовно те чи інше змінене поховання віднесене до відповідної групи, залежить об'єктивність вирішення решти проблем ямної культури.

Вперше спробу реконструювати первинну позицію небіжчиків зробив Г. Скадовський після відкриття їх поховання, де кістяк лежав на спині, а ноги залишилися здійснятими колінами догори. «Практика вказала мені, — пише Г. Скадовський, — що кістки ніг скелетів цієї групи в рідких випадках зберігали первинне своє положення. Вони виявляються у більшості випадків поваленими в правий чи лівий бік, або в обидва боки. Але положення кісток п'яток, що лежали завжди плиском (дослідник вважав, що ховали «не труп небіжчика, а його кістяк». — *М. Н.*), слугус кожного разу вказівкою, що всі ці скелети знаходилися первинно в тому ж положенні, що і описаний скелет з кургану № 2, тобто коліна їхні були наверху»³.

Велику увагу проблемі реконструкції первинної позиції похованих приділяв В. Городцов. Розглядаючи одне з поховань з кістяком на спині, випрошаними руками і ногами, що лежали «ромбом», він як і Г. Скадовський, дійшов висновку, що ноги похованого спочатку були підняті колінами догори⁴. В. Городцов не вказав, на підставі яких ознак він зробив такий висновок. Очевидно певну роль в цьому відіграли поховання на спині, в яких ноги небіжчиків сперлися на стінки вузьких ям, тобто були зафіксовані в піднятій позиції. У бахмутських курганах ним були відкриті ще три поховання з ромбоподібним положенням ніг, котрі складали разом з попереднім, як писав В. Городцов, групу в «чотири поховання», спираючись на які виявилось можливим визначити характерні риси поховального обряду цього типу. «Кістяки, — відзначає В. Городцов, — лежать на спині із зігнутими колінами, що або розпалися у вигляді ромбу, або звалилися в бік на стінку ями; руки у всіх випадках лежать вільно по боках тулуба»⁵. Таким чином, фіксована позиція ніг, що є, насправді, вторинною, видозміненою, давала можливість безпомилково, як вважав дослідник, визначити їхнє первинне положення колінами догори. Проте серед донецьких матеріалів була значна кількість поховань на спині, зігнуті ноги яких не розпалися ромбом і не уперлися у стінки могил, а лежали на дні ями; у більшості з них одна рука була витягнута кистю до колін, а друга — зігнута і лежала на кістяку. В. Городцов не вказав на те, що й їх слід віднести до виділеної групи, хоча здається цілком припустимим, що за достатньої ширини ями хиткі підняті ноги, падаючи разом вбік, не зависнуть на стінках ями, а впадуть на її дно. Включення їх до першої групи викликало у В. Городцова сумніви, адже така позиція (на спині із зігнутою рукою) надавала кістяку, як він вважав, вигляду «бокового положення»⁶. Таким чином, за В. Городцовим, до першої групи можуть бути віднесені тільки ті поховання на спині, де ноги кістяків фіксувалися або в піднятому положенні, або в позиції «ромбу», а руки були витягнуті. Позиція тулуба на спині з цих причин як певний визначальний фактор при реконструкції первинного положення ніг не відігравала будь-якої ролі. Запропонований В. Городцовим критерій вирішення поховань виключає можливість віднесення до

першої групи поховань, що до неї не належать, зокрема тих, де небіжчики спочатку лежали на боку, а потім були розвернуті на спину.

Нова система атрибуції поховань була запропонована наприкінці 30-х рр. Б. Граковим і О. Кривцовою-Граковою⁷, які, не взявши до уваги зауважень В. Городцова, практично відмовилися від подальшої розробки проблеми реконструкції первинного положення похованих як такої. Розглядаючи матеріал з курганів поблизу Нікополя вони відзначили, що у всіх випадках (а їх було лише два) піднятим у колінах ногам відповідає тулуб, який лежав на спині. Зв'язок цих двох елементів обряду був очевидним з точки зору здорового глузду: неможливо було встановити ноги в піднятому стані, не поклавши при цьому тулуб на спину. Тому Б. Граков і О. Кривцова-Гракова, виходячи з протилежного, і запропонували, здавалося б, прийнятне і просте рішення: тулуб кістяка, що лежить на спині, свідчить про первинну піднятність ніг. «Небіжчики, — стверджувала О. Кривцова-Гракова, — лежали на спині у скорченому стані, тобто з піднятими догори колінами», визначаючи при цьому, що руки можуть бути зігнуті і зміститися на кістяку⁸. З цього випливало, що розробка методики реконструкції первинного положення похованих в тому плані, як пропонував В. Городцов, не має сенсу, адже фіксована позиція кістяка вирішує всі питання. Ототожнивши позицію кістяка з первинним положенням похованого, не передбачаючи при цьому, що вони не завжди збігаються, хоча на це і вказував В. Городцов, згадані автори, мимоволі сфальсифікувавши джерело, поклали початок вкрай небажаному явищу — змішуванню різнообрядових поховань, що негативно відбилосся на об'єктивності вирішення основних проблем ямної культури.

Атрибуція ямних поховань за запропонованим Б. Граковим і О. Кривцовою-Граковою критерієм (тулуб кістяка на спині — ноги похованого первинно колінами догори) широко застосовується і в наші часи. У всіх відомих публікаціях позиція тулуба на спині і реконструкція при цьому первинного піднятого положення ніг перебувало у прямій залежності. Відзначимо, що всі існуючі зараз класифікації ямних поховань, ґрунтуючись на класифікаційній схемі О. Кривцової-Гракової, пропонують їх подальший поділ і об'єднання у нові групи, визнаючи за критерій деякі елементи поховального обряду, в тому числі перекриття ям і орієнтацію кістяків⁸.

Висновок про те, що при позиції тулуба на спині ноги похованих мають займати виключно підняте положення, вимагає найсуворіших доказів¹⁰. Проте таких доказів не існує, тому встановлений апріорі жорсткий зв'язок цих двох елементів обряду лише спрощує і звужує проблему, виключаючи будь-які інші припущення. А втім можна припустити, що при позиції тулуба на спині ноги похованого первинно не піднімалися колінами догори, а, наприклад, навмисно зігнутими укладалися разом на бік. Свого часу на цю особливість поховального обряду деяких поховань доби снєсоліту звернув увагу А. Добровольський, відзначивши, що поховані під кам'яними закладеннями можуть лежати на спині, але із зігнутими в колінах і повернутими на бік ногами¹¹. Подібна реконструкція первинної позиції ніг похованих спорадично відзначалася для окремих поховань цього періоду і іншими науковцями¹², в тому числі і О. Кривцовою-Граковою, яка при описі конкретних поховань іноді виходила за короткі межі розробленої нею методики. У деяких випадках, визначаючи первинну позицію нижніх кінцівок у похованнях з лежачими на спині кістяками, вона припускала, що вони мали бути зігнутими у колінах і зверненими вбік, або зігнутими в колінах під гострим кутом і поваленими на бік¹³. Певно, О. Кривцова-Гракова, перебуваючи у явній суперечці з розробленими нею принципами атрибуції поховань, припускала вірогідність наявності ритуального акту укладати зігнуті ноги на бік вже під час інгумації.

Методика вирішення поховань, розроблена Б. Граковим і О. Кривцовою-Граковою, виявляє свою неспроможність вже при вирішенні найпростішої проблеми, якщо її визнати як існуючу: яким чином на її підґрунті можна визначити, наприклад, бокові поховання з розвернутим на дно ями тулубом? У відповідності з цією методикою такі видозмінені поховання на боку, як і скорчені на спині але з укладеними на бік ногами, слід відносити до першої

групи. Хибний критерій атрибуції поховань призвів до того, що ця група, яка розглядається як масив поховань з одноманітним положенням небіжчиків, котрі уклалися на спину з піднятими ногами, ніколи такої одноманітності не мала. Як виявляється, вона має змішаний характер, адже до неї віднесені і продовжують належати «сторонні» поховання кількох типів, і в першу чергу ті, що були первинно скорчені на боці, але з розвернутим, згодом, на спину тулубом, тобто поховання другої групи, а також скорчені на спині, але з навмисно зігнутими і укладеними на бік ногами.

Отож, необхідність розробки нової методики відновлення первинного положення небіжчиків в похованнях ямної культури є очевидною¹⁴. Підґрунтям вирішення цієї проблеми має бути простий принцип, що не може викликати будь-яких заперечень: перш за все необхідно розглянути поховання, в яких ноги кістяків зберегли первинну піднятність, тобто ті унікальні поховання, де фіксована позиція кістяка відповідає первинній позиції небіжчика. Це дає можливість об'єктивно визначити характерні постійно повторювані риси їхнього поховального обряду загалом і на цьому підґрунті вирізнити їх від подібних їм видозмінених поховань. Внаслідок масових розкопок курганів на півдні України опублікована кількість таких поховань вже перевищує 10 (рис. 1). Як видно, ці сталонні поховання містяться в досить просторих прямокутних ямах з переважною орієнтацією на північ, з відхиленням до сходу або заходу; вохра є присутньою на кістяках і на дні могил. Однак перелічені риси обряду не можуть розглядатися як певні визначальні ознаки, адже вони властиві, наприклад, і похованням скорченим на боці. Єдине, що звертає на себе увагу, і на що свого часу вказував В. Городцов, — це позиція рук, котрі у всіх без винятку випадках виявилися випростаними вздовж тулуба, що і є першою, стало повторюваною ознакою поховального обряду поховань з первинно піднятими ногами. Тому думку, яка утвердилася з кінця 30-х р. і визнана практично всіма наступними класифікаціями ямних поховань про те, що для цієї групи є властивим і скорчене положення рук, слід розглядати як хибну. З цього приводу треба визнати, що зі складу першої групи необхідно виключити ті поховання, де кістяк лежав на спині, руки ж (права або ліва) були зігнані й містилися на тулубі; це ж стосується і супроводжуючого інвентаря, який досі ще розглядається як такий, що належить похованням з піднятими ногами.

Друга ознака, що впливає на об'єктивну оцінку первинної позиції ніг — це те, де відносно осі похованого (умовне продовження хребта) містяться його ступні. В сталонних похованнях, що зберегли первинну піднятність ніг (рис. 1), вони у всіх без винятку випадках знаходилися обабіч осьової лінії, не перетинаючи її ні в той, ні в інший бік. Таке розміщення ступень уявляється цілком раціональним, бо з'являлась можливість, нахилиючи підняті ноги одна до другої, отримувати для цієї вельми нестійкої системи додаткову точку опори. Встановити ноги колінами догори, якщо їхні ступні зміщені вправо або вліво від осьової лінії, неможливо внаслідок зміни центру тяжіння ніг, а також через виникаючу при цьому напругу у тканинах, котрі неминуче звальюють нестійкі ноги в бік, протилежний зміщенню ступень, не даючи можливості виконати вимоги поховального ритуалу. Неминучого повалення ніг не буде, якщо їхні ступні поставлені обабіч осьової лінії похованого, що, підкреслимо ще раз, чітко фіксується у всіх без винятку еталонних похованнях першої групи. Таким чином, ноги могли бути встановлені колінами догори тільки в тому випадку, якщо їхні ступні розміщувалися у певному місці — обабіч осьової лінії похованих, на ділянці могильної ями, що далі позначається як поперечна межа стійкості. В цьому зв'язку атрибуція поховань на спині, з випростаними руками і зігнаними разом ногами, ступні яких не вписуються в цю стійко повторювану ознаку, як поховань з піднятими ногами, не має підстав.

Третя ознака, яку не можна не враховувати при вирішенні проблеми реконструкції первинної позиції ніг — це те, на якій відстані від тазу фіксуються їхні ступні. В сталонних похованнях вони містилися або недалеко від тазу, або були відсунуті від нього так, що гомілкові кістки мали стояти вертикально чи майже вертикально. У частини похованих, ступні виявилися

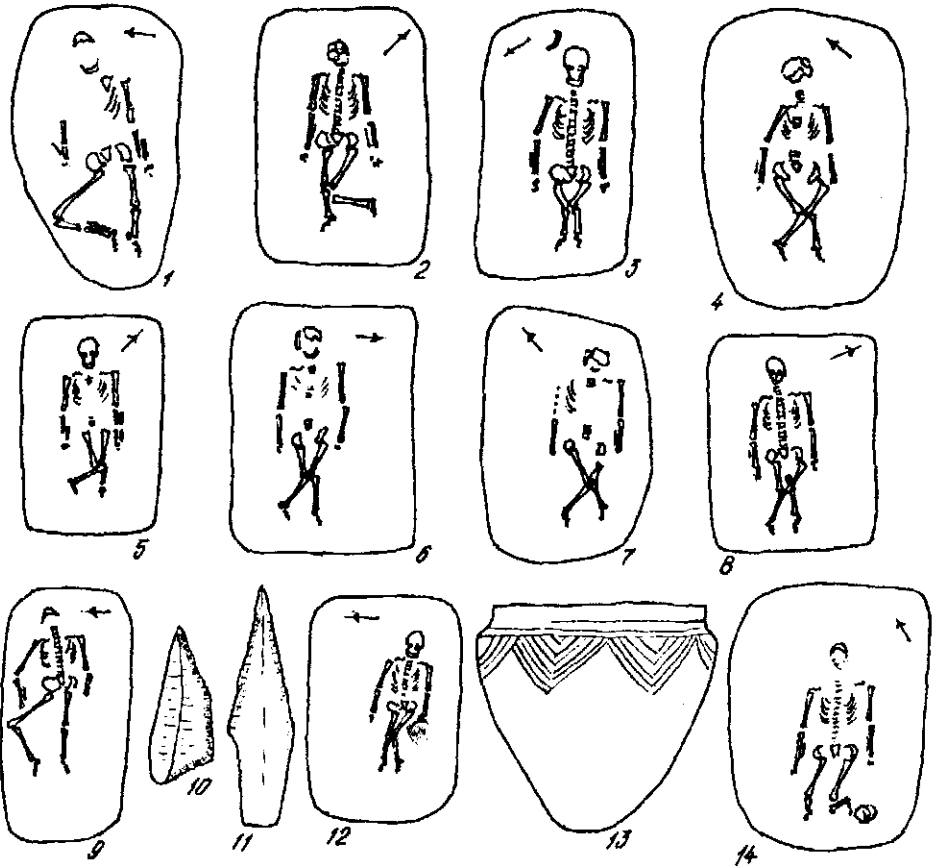

Рис. 1. 1 — Ковалівка, VI, к. 1, п. 3. Рис. 38, 4. С. 116; 2 — Нікополь, к. 3 (1937—1938 гг.), п. 6. Рис. 3, 5; 3 — Перушай, к. 9, п. 16. Рис. 12, 2. С. 18; 4 — Олександрівське, к. 1, п. 29. Рис. 66, 1. С. 153; 5 — Нові Раскаєці, к. 1, п. 29. Рис. 10. С. 29; 6 — Гура Бакулуй, к. 4, п. 2. Рис. 5, 4. С. 16; 7 — Новоселівка, к. 3, п. 1. Рис. 1, 2. С. 93; 8 — Оленешти, к. 1, п. 29. Рис. 66, 1. С. 153; 9—10 — Заможье, к. 3, п. 6. Рис. 133. С. 182; 11—12 — Колпаківка, к. 8, п. 3. Рис. 2, 6, 7. С. 18; 13—14 — Волонтерівка, к. 1, п. 14. Рис. 8, 4, 5. С. 104.

відсунуті далі від тазу на відстань, рівну майже довжині хребта. Заміри показали, що саме ця відстань, позначена далі як поздовжня межа стійкості, є максимальною, далі якої ступні піднятих ніг у еталонних похованнях не зафіксовані жодного разу. Це пояснюється тим, що тільки в цій межі можна було, розігнувши гомілковостопний суглоб «до упору», встановити ноги на повну ступню. Далі максимального значення поздовжньої межі ноги можна встановити тільки на п'яти або на повну ступню, але вже з підрізанням сухожиль цього суглобу, що в ямну добу, як бачимо, не практикувалося, тобто не входило до вимог поховального ритуалу.

Отож, у похованнях, де збереглася первинна піднятність ніг, в розміщенні ступень відзначається ще одна закономірність: вони не можуть бути відсунуті від тазу далі тієї відстані, у межах якої їх можна встановити на повну підшву. Тому атрибуція поховань на спині з випростаними руками, але з винесеними за межі поздовжньої стійкості ступнями (наприклад зі слабоскорченими лежачими разом вбік ногами, а також з ледь розсунутими в колінах ногами, що віддалено нагадують ромбоподібну позицію) як поховань, що належать до першої групи, не відповідає дійсності.

Цілком очевидно, що розглянуті еталонні поховання з ногами, які зберегли підняту позицію, являють собою тільки певну частину поховань першої групи. За всіма ознаками до неї можуть бути віднесені і поховання на спині з ромбоподібною позицією ніг. Слід відзначити, що реконструкція їх первин-

ного положення коліньми догори ніколи не викликала сумнівів, хоча будь-яких доказів, що підтверджують цю точку зору, наведено не було. Просто той факт, що підняті в колінах ноги могли розпастися в обидва боки, тобто «ромбом», розглядався як сам собою зрозумілий, такий, що не потребує доказів. Втім дані докази необхідні, адже не виключене припущення, що ромбоподібна позиція ніг — явище не вторинне, а первинне, тобто вони могли бути покладені таким чином вже під час інгумації. Первинну піднятність ромбоподібних ніг можна визначити на підставі виявлених вище стійко повторюваних ознак поховань першої групи. Для такої реконструкції необхідно, щоб поховання з ромбоподібними ногами мали такі дані: кістяк лежить на спині з випростаними руками, а ступні ніг розміщені у межах поперечної і поздовжньої стійкості. Якщо ці умови будуть виконані, тоді виявиться, що такі поховання з ромбоподібними ногами будуть мати чотири подібні обрядові ознаки з похованнями першої групи, що дає всі підстави за аналогією припустити їхню подібність і за п'ятою ознакою, тобто розглядати їх поховання з первинно піднятими ногами (рис. 2).

За тією ж схемою визначається первинна піднятність ніг в тих випадках, коли стегнові й гомілкові кістки фіксуються як такі, що впали назустріч одна одній біля осьової лінії (рис. 3).

Таким чином, до першої групи безумовно можуть бути віднесені ті поховання на спині з випростаними руками, де ноги або зберегли первинне підняте в колінах положення або були у ромбоподібній позиції, або їхні кістки зафіксовані такими, що впали назустріч одна одній біля осьової лінії. Що стосується двох останніх випадків, то реконструкція первинної позиції ніг колінами догори тут пов'язана з виконанням однієї обов'язкової умови: ступні ніг при цьому мають знаходитися у межах лоперечної і поздовжньої стійкості.

Розгляньмо тепер ті поховання, де кістяки лежать на спині з випростаними руками, а ступні ніг, що містяться у межах поздовжньої стійкості, виявилися зсуненими вправо або вліво від осьової лінії (рис. 4—6). Як відзначалося, ноги при такому зсуненні ступень не могли бути первинно піднятими колінами догори, а, як вважаємо, і цьому немає альтернативи, були укладені на бік вже під час виконання поховального обряду (третя група). Поховання на спині, але з укладеними на бік ногами, виявляють себе і за іншими ознаками, наприклад, коли кисть витягнутої на дні ями руки перекриває стегнові кістки ніг, що лежать на боку (рис. 6, 4—6). Якщо припустити, що ноги в таких випадках були підняті, то виникає питання: яким чином кисть руки могла утриматися на їх бічній стороні? Ця особливість обряду відзначалась дослідниками, однак пояснення її тим, що рука в таких випадках могла бути прив'язана до ноги¹⁵, нічим не обгрунтована. Якби рука була прив'язана до піднятої ноги, то вона лежала б не на дні ями, а на небіжчиківі, що для поховань першої групи, як вже відзначалося, не є характерним.

Зсунуті вбік ступні і розміщення на зігнутих нижніх кінцівках кистей рук не вичерпують можливостей вирізнення поховань з первинно укладеними ногами. Іноді їх визначає така позиція ніг, коли вони виявляються «персплетеними», тобто нижня нога перекриває верхню (рис. 6, 1, 3), що виключає припущення про їх первинну піднятність. Крім цього, слід вказати на ще дві ознаки, за якими безумовно можна визначити, що ноги були первинно укладені — коли ступня верхньої ноги лежить на нижній (рис. 4, 10), а також у випадках розміщення ступень на одній лінії (покладені «услід» одна одній), тобто коли пальці однієї ноги торкаються п'яtkової кістки другої (рис. 4, 9, 12).

Ряд дослідників визначають первинну піднятність ніг за позицією ступень кістяків «на підшві»¹⁶. Такий критерій атрибуції поховань не може бути прийнятий, адже самі по собі ступні ніг — нестійкий елемент обряду, бо під впливом низки причин вони можуть змінювати первинну позицію. Припустимою є, наприклад, ситуація, коли підняті ноги, звалюючись вбік ще до розпаду зв'язок, змінюють позицію ступень, що стояли «на підшві», на бічну. Якщо додержуватися згаданого критерію, такі видозмінені поховання першої групи необхідно відносити або до бічних, або до поховань з укладеними ногами, що не відповідає дійсності. Не виключена і ситуація, коли в похованнях другої групи ступні ніг, що лежать на ребрі, можуть бути повер-

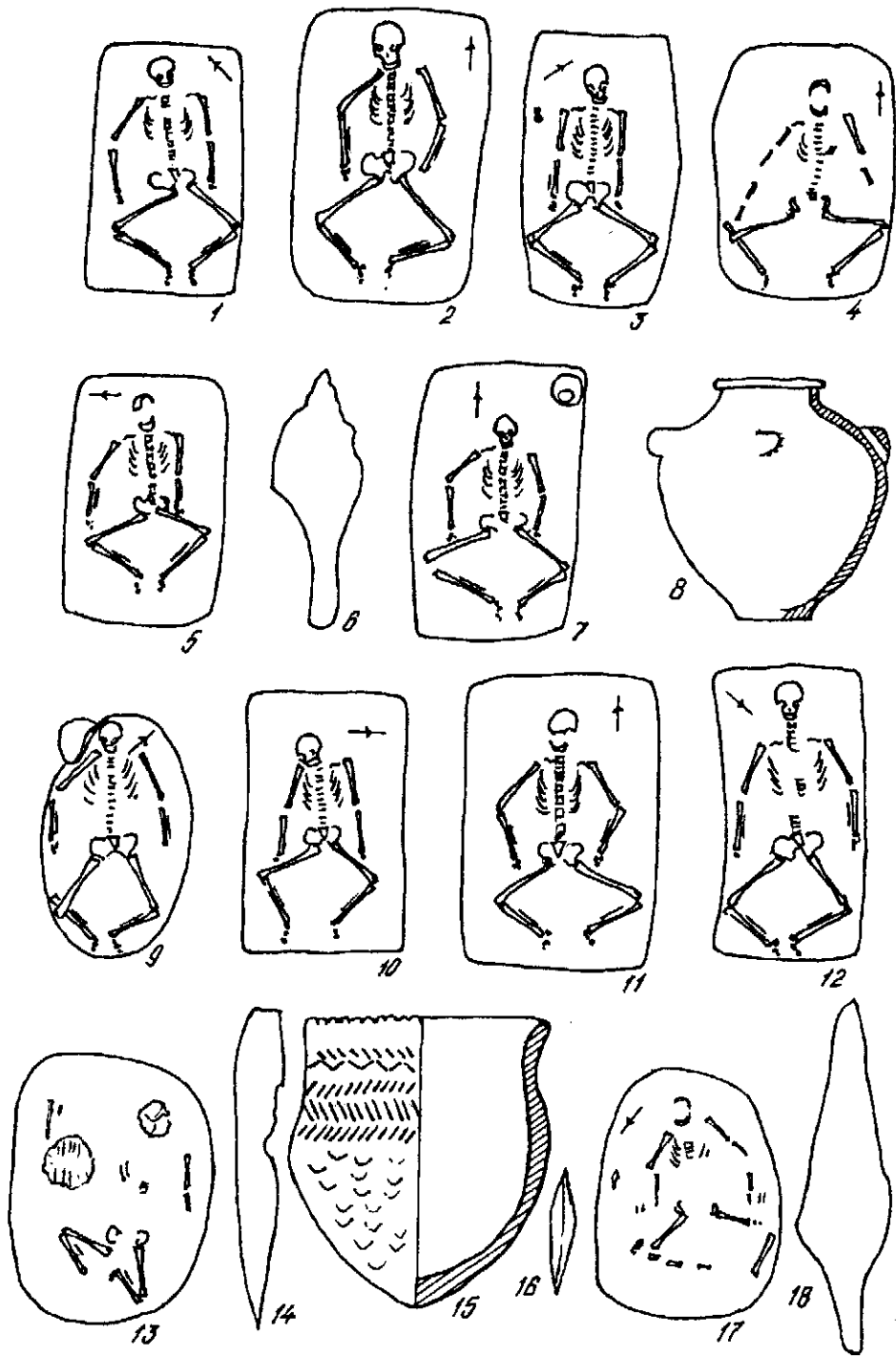

Рис. 2. 1 — Глибоке, к. 2, п. 9. Рис. 32, 3; 2 — Великодолинська, к. 1, п. 12. Рис. 6, 1. С. 192; 3 — Новорязанівка, к. 2, п. 6. Рис. 5, 1. С. 73; 4 — Рисове, к. 7, п. 55. Рис. 68, 4. С. 182; 5—6 — Бабенківський курган № 1, п. 13. Рис. 27, 2. С. 83; 7—8 — Корпач, к. 2, п. 13. Рис. 5, 2,5. С. 50; 9 — Старогорожене, к. 2, п. 3. Рис. 13, 2. С. 123; 10 — Нікополь, к. 1 (1938—1939 гг.), п. 7:2. Рис. 6,4; 11 — Верхньотарасівка, к. 19, п. 12. Рис. 9, 5. С. 18; 12 — Соколівка, к. 4, п. 14. Рис. 3, 1. С. 128; 13—15 — Колпаківка, гр. III, к. 8, п. 11. Рис. 3, 4. С. 18; 16—18 — Бабенківський курган № 1, п. 19. Рис. 29, 1. С. 86.

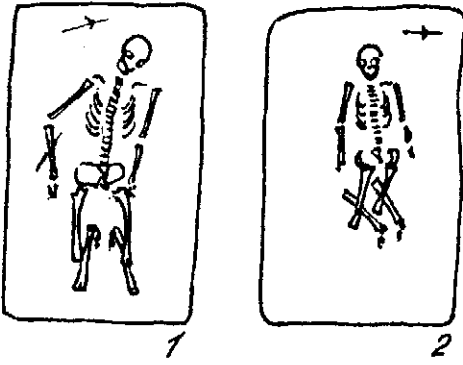

Рис. 3. 1 — Бантанівка, к. 7, п. 4. Рис. 57, 2. С. 77; 2 — Огородне, мог. 1, к. 1, п. 17. Рис. 11, 1. С. 144.

нуті на підшву, даючи таким чином хибну можливість розглядати їх як поховання з первинно піднятими ногами. Ступні ніг «на підшві» як критерій атрибуції поховань ніяк не вирішус, а лише ускладнює і без того заплутану проблему реконструкції первинної позиції небіжчиків. Він може бути прийнятий як істинний лише в тих випадках, коли первинна піднятність ніг визначається безумовно, тобто в еталонних похованнях, та, певна річ, тут цей критерій стає зайвим.

Перелічені визначальні ознаки все ж не дають можливості виділити поховання третьої групи у по-

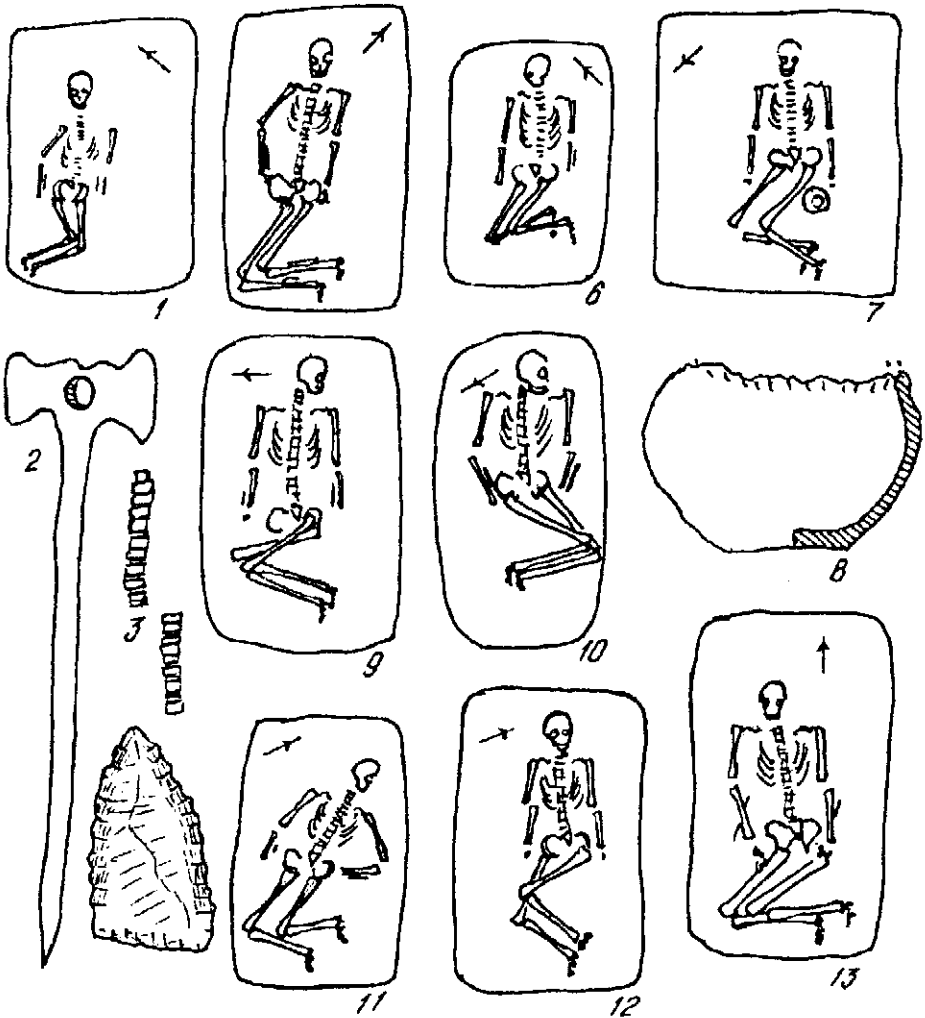

Рис. 4. 1—3 — Старогорожино, к. 3, п. 13. Рис. 20, 4, 5. С. 137; 4—5 — Старогорожино, к. 3, п. 13. Рис. 20, 5. С. 137; 6 — Танкове, к. 9, п. 20. Рис. 73, 1. С. 195; 7—8 — Урсоая, к. 3, п. 6. Рис. 50, 3. С. 114; 9 — Етулія, п. 16. Рис. 5, 5. С. 83; 10 — Етулія, п. 7. Рис. 3, 5. С. 79; 11 — Ханкауци. Рис. 11, 20. С. 44; 12 — Каушани, к. 5, п. 3. Рис. 42, 3. С. 98; 13 — Пові Раксаєци, к. 1, п. 14. Рис. 7, 3. С. 21.

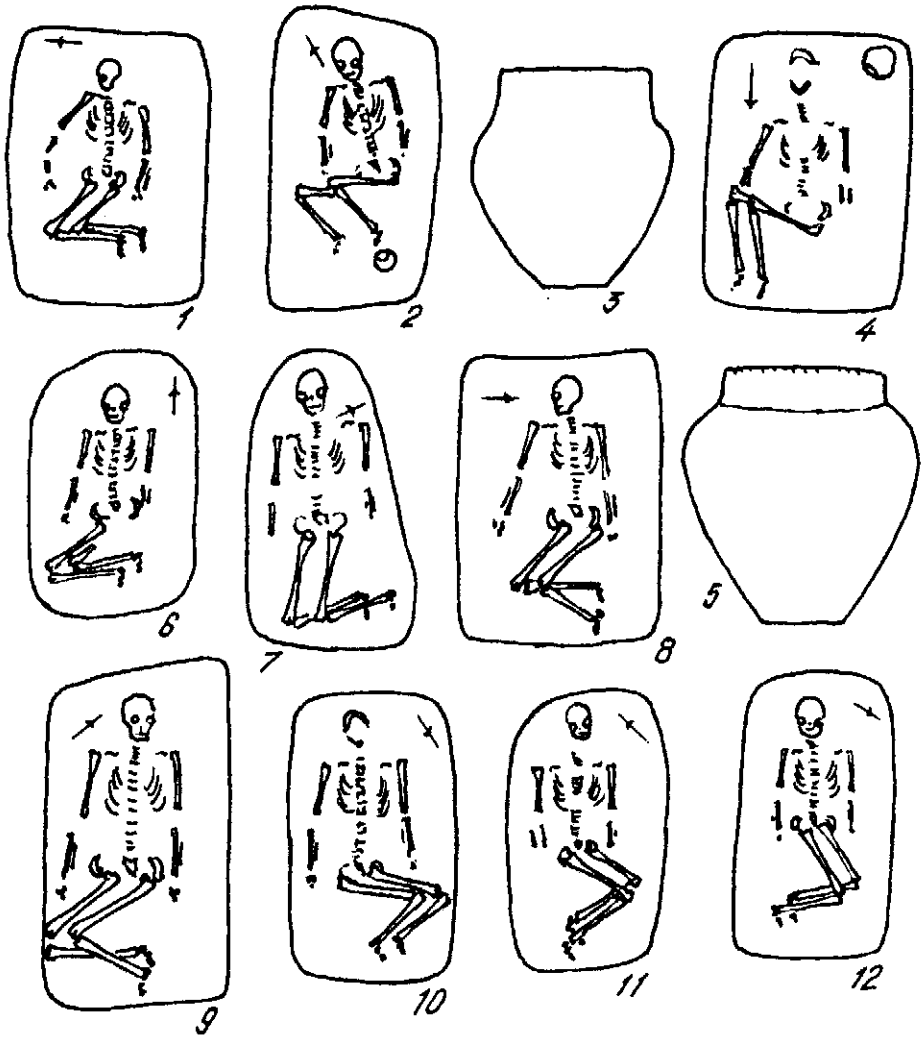

Рис. 5. 1 — Аккермень 1, 1952, к. 1, п. 8. Рис. 70. С. 91; 2—3 — Мар'янське, к. 1, п. 22. Рис. 5, 5. С. 102; 4—5 — Ковалівка II, к. 9, п. 7. Рис. 48, 5, 7. С. 87; 6 — Мартинівка, к. 3, п. 6. Рис. 103, 5. С. 243; 7 — Старогорожино, к. 3, п. 6. Рис. 21. С. 138; 8 — Урсоая, к. 3, п. 2. Рис. 50, 2. С. 114; 9 — Соколівка, к. 3, п. 17. Рис. 22, 1. С. 119; 10 — Аккермень 1, 1952, к. 2, п. 6; 11 — Мартинівка, к. 3, п. 11. Рис. 103. С. 273; 12 — Нерушай, к. 10, п. 16. Рис. 62, 4. С. 85.

вному обсязі. Матеріал показує, що при виконанні цього обряду ступні передньо зігнутих ніг могли також укладатися і біля осьової лінії, тобто не бути зсунутими за межі поперечної стійкості (рис. 6, 4—6). У таких випадках поховання першої групи з первинно піднятими ногами, які згодом впали на бік, і третьої групи з укладеними на бік ногами, ступні котрих фіксуються у межах поздовжньої і поперечної стійкості, перебуватимуть в абсолютно однаковій позиції: тулуб на спині, руки випростані, а зігнуті разом ноги знаходяться на боці зі ступнями біля осьової лінії (рис. 7). Запропонувати нині якийсь метод їх вирізнення не уявляється можливим. Подібні поховання випадають зі сфери об'єктивної атрибуції, і для того, щоби виключити їх змішування, вони поєднуються у позаобрядову групу невизначених поховань і позначаються далі як четверта група. Це саме та ситуація, коли, на думку І. Каменецького, при виконанні процедури реконструкції необхідно ставити знак «?»¹⁷.

Як зазначалося, поховання з кістяками на спині, але із зігнутою рукою, що перекриває тулуб, не можуть розглядатися як такі, що належать до пер-

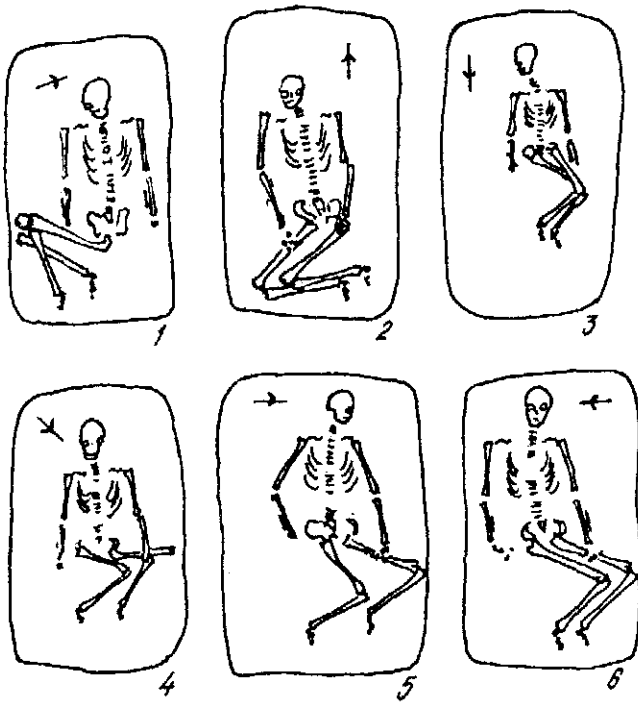

Рис. 6. 1 — Нові Раскаєци, к. 1, п. 20. Рис. 8, 3. С. 24; 2 — Нові Раскаєци, к. 1, п. 14. Рис. 7, 3. С. 21; 3 — Усть-Кам'янка, к. 1, п. 23. Рис. 3. С. 16; 4 — Болградський могильник, к. 1, п. 2. Рис. 3, 5. С. 119; 5 — Болградський могильник, к. 3, п. 2. Рис. 3, 6. С. 119; 6 — Новочорномор'я, к. 8, п. 17. Рис. 6, 11. С. 72.

«йдуть» одна за другою, тобто виявляють всі ті ознаки, що є характерними, як з'ясовано вище, для первинної позиції ніг. Зіставивши ці дані, можна припустити, що тулуб у положенні на спині є в таких випадках явищем вторинним; спочатку ж він знаходився на боці, тобто як і гадав свого часу В. Городцов, такі поховання слід розглядати як «бокові». Зазначимо, що І. Каме-
 нецький визначив ще кілька додаткових ознак, які вказують, на його думку, на первинне бокове положення небіжчиків в таких похованнях¹⁹. При розвороті тулуба рука, що його перекриває, переміщуючись з плечовим поясом на чверть кола, в більшості випадків залишається в зігнутому стані на кістяку, сигналізуючи про зміну первинної бокової позиції похованого; іноді

шої групи, адже для останніх скорченість верхніх кінцівок — зовсім чужий елемент обряду. Однак рука, що лежить на кістяку — невід'ємна ознака поховань скорчених на боці. На думку І. Каме-
 нецького, якщо рука лежить на кістяку, то це надійно вказує на первинне положення похованого на боці¹³. Про первинну бокову позицію тулуба в таких похованнях свідчить те, де лежать ступні ніг. У більшості випадків вони виявляються зсунутими далеко вбік, за межі поперечної стійкості; це говорить про те, що вони були укладені на бік. В низці випадків верхня ступня лежить на нижній, або вони
 вона зповзає за спину і перекривається ребрами або кістками тазу. Цей розворот може бути неповним і тоді тулуб фіксується у проміжному стані — «на боку з поворотом на спину», або «на спині з поворотом на бік», як описуються ці поховання в публікаціях. Може бути розвернутим тільки плечовий або тазовий пояс, і тоді відновлення первинної бокової позиції похованого не викликає сумнівів. Тулуб іноді розвертається і в протилежний бік — на грудну клітину, що також полегшує реконструкцію первинного положення. Точка зору, що уявляє проміжну позицію кістяків в курганах Південно-

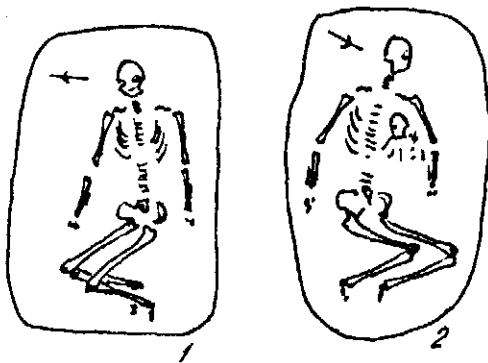

Рис. 7. 1 — Рисове, к. 2, п. 8. Рис. 52, 3. С. 135; 2 — Старогорожино, к. 2, п. 9. Рис. 15, 1. С. 126.

Західної України і Молдови як один з елементів поховального обряду т. зв. буджацького варіанту ямної культури²⁰, має, очевидно, певною мірою локальне значення.

Отже, запропонована методика реконструкції первинного положення небіжчиків визначає наявність не двох, а чотирьох груп давньоямних поховань. До першої групи, безумовно, можуть бути віднесені тільки ті поховання, де кистякі лежать на спині, руки у них випростані, а ноги або зберегли первинну піднятність або знаходились у ромбоподібній позиції, або їхні кисті впали назустріч одна одній біля осьової лінії. Що стосується двох останніх позицій ніг, то відновлення їх первинного положення колінами догори пов'язується з виконанням однієї умови: їхні ступні мають бути при цьому у межах поздовжньої і поперечної стійкості.

З першої групи виключаються поховання на спині з випростаними руками і ступнями ніг, які знаходяться за межами поздовжньої стійкості.

До першої групи не можуть належати поховання на спині, з зігнутою однією і випростаною в бік колін другою рукою — це видозмінені «бокові» поховання.

Не належать до першої групи і поховання на спині з випростаними руками і ступнями ніг, розташованими у межах поздовжньої, але за межами поперечної стійкості. У таких випадках слід припускати, що ноги не піднімалися колінами догори, а уклалися зігнутими на бік вже під час інгумації (третя група).

Поховання на спині з випростаними руками, але зі ступнями, що знаходяться у межах поздовжньої і поперечної стійкості, не можуть безумовно розглядатися як такі, що належать до першої групи. Первинна позиція ніг в таких випадках не відновлюється. Вони могли знаходитися у піднятому стані, а потім разом впасти на бік або бути укладеними на бік ще під час інгумації. Такі поховання виділяються в окремому позаобрядову групу змішаних поховань (четверта група).

Запропонована методика реконструкції первинного положення небіжчиків дає можливість уникнути вкрай небажаного змішування різнообрядових поховань і розділити їх на чисті монообрядові групи, що є необхідною умовою для подальшого об'єктивного дослідження давньоямної культури як археологічного і історичного феномену. Ця методика різко змінює кількісне співвідношення поховань у групах. У наведеній нижче таблиці дано розподіл поховань по групах відповідно до загальноприйнятих критеріїв атрибуції (тулуб кистяка на спині — ноги похованого колінами догори), що передбачає їхній двочасний поділ на скорчені на спині (I група) і на боку (II група) і новими ознаками вирізнення, згідно до яких виділяються поховання скорчені на спині з піднятими ногами (I група), на боку (II група), з попередньо зігнутими і укладеними на бік ногами (III група) і невизначені поховання (IV група).

Територія	Атрибутовані поховання					
	В публікаціях		в групах, що виділяються			
	I	II	I	II	III	IV
Північно-Західне Приазов'я	170	51	9	89	6	10
Крим	62	48	7	78	9	9
Лівобережне Подніпров'я	34	38	8	62	5	7
Правобережне Подніпров'я	36	76	12	71	6	12
Поінгулля	57	69	8	96	6	21
Побужжя	24	41	6	38	4	12
Межиріччя Дністер-Дунай	78	48	22	41	6	23

Як видно з таблиці, перша група зменшується за рахунок вирізнення з неї в основному видозмінених поховань на боку, тобто поховань другої групи. Поховань з піднятими ногами виявилось значно менше у порівнянні з тим, що дано в публікаціях*. Відзначимо, що більшість з них припадає на

* Враховувалися тільки не порушені поховання, де первинне положення небіжчиків піддавалося відновленню.

південно-західний регіон України і Молдавію, де ямна культура існувала довші, ніж на решті території²¹. З перегрупування поховань впливає і перерозподіл поховального інвентаря. Загалом перша група (72 поховання) виявилася майже безінвентарною, що є характерним і для більш східних районів поширення ямної культури. Виявлені бронзові черешкові ножі і шило (рис. 2) належать до типу виробів, що мають широкий хронологічний діапазон і велику територію. Гостродонну посудину з високою шийкою, що розширюється догори, і слабо опуклими плічками можна зіставити, очевидно, з тією керамікою Михайлівського поселення, яка належить до раннього періоду існування ямної культури²². Решту інвентаря — посудину з вушками (рис. 2) і вироби з кременю (рис. 1) можна, вірогідно, віднести до пізнішого часу. Цим, по суті справи, і вичерпується перелік супровідного матеріалу поховань першої групи. Слід відзначити майже повну відсутність тут кераміки т. зв. пізньоямного типу — невеликих посудин з короткою шийкою, високими слабоопуклими плічками, округлим або пласким дном. Включення їх до першої групи стало наслідком хибної атрибуції видозмінених бокових поховань, яким цей інвентар і належить. Крім кераміки до першої групи разом з видозміненими боковими похованнями помилково віднесено численні вироби з металу, кременю, кістки, знахідки яких є звичайними в скорчених на боку похованнях. Ось чому при порівнянні по суті справи змішаної першої групи, що складається з поховань з піднятими ногами і видозмінених бокових поховань, з реально існуючими скорченими на боку похованнями і складається ілюзорна видимість їхньої культурної подібності і, таким чином, хронологічної близькості.

Інвентар поховань третьої групи нечисленний, однак наявні тут посудини пізньоямного типу — з короткою шийкою, невисокими прямими або відігнутими вінцями, високо піднятими слабоопуклими плічками і пласким дном, молоточкоподібна шпилька, пронизки, вироби з кременю (рис. 4; 5), знаходять аналогії серед матеріалу поховань, скорчених на боці.

Перерозподіл поховань по групах змінює уявлення, що склалося, про їхнє стратиграфічне співвідношення в курганах. У першу чергу це стосується загальноприйнятої точки зору про те, що при основному похованні на боці впускними в курганах можуть бути поховання з піднятими ногами. Якщо цей висновок відповідає дійсності, то він має підтвердитися таким же стратиграфічним співвідношенням підкурганних поховань, що атрибутовуються за запропонованою методикою, тим більше, що вона пропонує включити до цього співвідношення поховання з піднятими ногами, що безумовно визначаються, тобто які існували реально. Однак при цьому необхідно виконувати одну обов'язкову умову: в кургані не повинно бути поховань, зруйнованих або не визначених (які належать до четвертої групи), тобто первинна позиція всіх похованих має підлягати реконструкції. Необхідно відзначити, що в ряді випадків в курганах з основним боковим похованням впускними були лише поховання на боці.

Три ямних поховання (№ 5, 10, 11) відкриті в кургані № 2 поблизу с. Заможне²³. В основному похованні № 11 кістяк лежав на боці. Помилково віднесене до першої групи поховання № 10 насправді є типово боковим, про що свідчить зігнута позиція руки. У впускному похованні № 5 кістяк зберіг первинне положення на боці.

У кургані № 16 поблизу с. Цілинне²⁴ після основного бокового поховання, пов'язаного із спорудженням IV насипу, останні поховання, впущені в наступні насипи, також виявилися боковими.

У Буджацькому степу біля с. Балабан²⁵ в кургані № 1 після бокового поховання № 3 було впущене єдине бокове поховання № 1. У цьому ж районі, у кургані № 2²⁶ основне поховання № 2 і впускні поховання № 3,4 чітко визначаються як такі, що належать до типу бокових.

Основним в кургані № 4 поблизу с. Пуркари²⁷ на Нижньому Подністрів'ї було бокове поховання № 2, впускним виявилось єдине поховання № 1, що зберегло первинне положення тулубу на боці.

У кургані № 6 поблизу с. Олонешти²⁸ відкрито 5 поховань (основне № 2), кістяки котрих зберегли первинну бокову позицію похованих. Така ж ситуація

простежується в курганах біля сіл Бузівка (курган № 4)²⁹, Колпаківка (курган № 2)³⁰, Новоандріївка (курган № 3)³¹ та Ново-Пилипівка (курган № 3)³².

Другою особливістю курганів з основним боковим похованням є присутність серед впускних бокових поховань — на спині з укладеними ногами.

У кургані поблизу с. Цілине³³ при основному похованні на боці № 5 впускними були поховання з укладеними ногами № 1 і скорчене на лівому боці № 4. Біля цього ж села, у кургані № 5³⁴, після основного бокового поховання № 8 були впусчені поховання № 1 з укладеними ногами, на що вказують зміщені за поперечну межу стійкості ступні, і поховання № 4, скорчене на лівому боці.

Поблизу с. Кам'янка в кургані № 7³⁵, у другий насип, пов'язаний з основним боковим похованням № 9, були впусчені поховання на боку № 11 і з укладеними ногами № 12; поховання третього насипу (№ 1, 4-6) зберегли первісну бокову позицію небіжчиків.

Отже, стратиграфічне положення поховань, атрибутованих за запропонованою методикою, дає можливість твердити, що в курганах при основному боковому похованні впускними можуть бути як бокові, так і поховання на спині з укладеними на бік ногами. Достовірно не зафіксовано жодного випадку, коли після основного бокового поховання впускними були б поховання з піднятим положенням ніг, що безумовно визначаються.

Безпосереднє відношення до цієї проблеми мають і т. зв. спільні поховання — парні і групові, первинна позиція яких піддається відновленню. Зафіксована низка курганів, де в парних похованнях небіжчиків укладали тільки на бік.

У кургані № 5 поблизу с. Рисове в Криму³⁶ в парному похованні № 34 кістяк дорослого лежав на правому боці; дитяче поховання, помилково віднесенне до першої групи, є, судячи за розміщенням руки на кістяку, типово боковим.

Основним для найдавнішого насипу кургану № 14 поблизу с. Старого в Криму³⁷ є парне поховання № 22. Тут обидва небіжчики, що хибно віднесені до поховань першої групи, лежали на боці, про що свідчать зігнуті руки, які лежать на тулубі.

Подібним до описаного є й поховання № 13 з цього ж кургану³⁸, де судячи за зігнутими верхніми кінцівками, обидва небіжчики первинно були укладені на бік, а не на спину.

У кургані № 3 поблизу с. Мартинівка³⁹ у парному похованні № 4, хибно віднесені до першої групи, обидва небіжчики лежали на боці, на що вказують зігнуті руки.

Необхідно відзначити, що реальною виявилася ситуація, коли у спільних похованнях небіжчиків клали як на бік, так і на спину з укладеними ногами.

У кургані № 6 поблизу с. Новочорномор'я⁴⁰ у похованні № 7 з трьох виявлених кістяків один зберіг первинне положення на боці, а два інших, помилково віднесених до першої групи, лежали на спині з витягнутими руками і укладеними на бік ногами. Про це свідчать розміщення ступень ніг по одній лінії у одного з похованих; у другого вони виявилися не тільки зміщеними від осьової лінії, але, до того ж, лежали одна на одній.

Парне поховання з небіжчиками на боці і на спині з укладеними ногами відкрито в кургані № 4 поблизу с. Корпач⁴¹. Тут ноги одного з похованих, що лежав на спині з витягнутими руками, були зміщені від осьової лінії, тобто укладені на бік; друге поховання виявилось боковим. Небіжчик був з зігнутою рукою, що лежала на розвернутому на спину тулубі.

Як видно, у спільних могилах найчастіше трапляються бокові поховання. Іноді разом з ними ховали небіжчиків за іншим обрядом — укладаючи їх на спину із зігнутими на бік колінами. Немає жодного достовірного випадку, коли у спільних могилах одночасно знаходилися б поховання на боці і на спині з піднятими у колінах ногами. Необхідно зазначити, що численні кургани з основним боковим похованням так само, як і більша частина спільних поховань, не можуть бути залучені як повноцінні джерела, адже небіжчики в них часто виявляються або значно пошкодженими, або такими, які не визначаються.

Отже, кургани з основним боковим похованням і спільні поховання свідчать про те, що дві різнообрядові групи поховань — скорчені на спині з піднятими ногами і скорчені на боці — хронологічно несумісні. Вірогідно, це відбивав ситуацію, що реально існувала, коли виникнення і поширення обряду, який передбачає поховання померлих на боці означало зникнення більш раннього обряду поховання померлих на спині з піднятими ногами. Археологічний матеріал обох груп, хоча і має деякі спільні риси, загалом відрізняється як у кількісному, так і якісному відношенні. Це дає можливість припустити, що відбулася не просто зміна поховального обряду в межах однієї культури, а зміна археологічних культур, якій відповідала і зміна населення. Встановлено, що носії обрядів поховань на спині з піднятими ногами і на боці належали до абсолютно різних антропологічних типів⁴². Поховання на спині з укладеними ногами, судячи з усього, не посідають якусь особливу позицію в системі ямних поховань. Вони хронологічно сумісні з боковими похованнями, і очевидно, можуть розглядатися, про що свідчить супровідний матеріал, як конкретні виявлення однієї археологічної культури.

Примітки

¹ Телегин Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи Европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 5; Коренько В. А. К методике изучения погребений со скорченными скелетами // СА.— 1984.— № 3.

² Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). — Кишинев, 1986.

³ Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем Ингульца и началом Днепровского лимана // Тр. VIII АС. — М., 1897. — С. 90.

⁴ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Херсонской губернии 1901 года // Труды XII АС.— Т. I.— М., 1905.— С. 184.

⁵ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года // Труды XIII АС. — Т. I. — М., 1907. — С. 219.

⁶ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде... — С. 184.

⁷ Кривцова-Гракова О. Г. Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Труды ГИМ.— М., 1938.— Вып. 8; Граков Б. Археологические раскопки близ Никополя // ВДИ.— М., 1939.— Вып. 1(6).— С. 272.

⁸ Кривцова-Гракова О. А. Погребения на Никопольском курганном поле // МИА СССР.— М., 1962.— № 115.— С. 11.

⁹ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Л., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) // Археология СССР. Свод археологических источников. — К., 1986.— Вып. В1—3. — С. 16.

¹⁰ Рычков П. К. Новые погребения ямной культуры Киевщины и Черкащины // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины.— К., 1987.

¹¹ Добровольський А. В. Могильник у с. Чаплі // Археологія.— 1954.— Т. IX.— С. 114.

¹² Смирнов К. Ф. Курганы біля м. Великою Токмака // АН УРСР. — К., 1960. — Т. VIII.— С. 182; Березовець Д. Т. Раскопки курганного могильника эпохи бронзы та скіфського часу в с. Кут // АН УРСР. — К., 1960. — Т. IX. — С. 64, 72; Волкобой С. С., Лихачев В. А., Шалобудов В. Н., Андросов А. В. Могильник у с. Башмачка // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веке // Сб. науч. трудов. — ДГУ, 1981. — С. 51; Яровой Е. В. Погребальный обряд некоторых скотоводческих племен Среднего Прута (по материалам раскопок курганов у с. Корпач) // Курганы в зонах новостроек Молдавии.— Кишинев, 1984.— С. 44, 65; Тоцев Г. П., Шахров Г. И. Раскопки курганов у с. Григорьевка Запорожской области // Древности Степного Причерноморья и Крыма.— Запорожжя, 1992.— Т. 3.— С. 58.

¹³ Кривцова-Гракова О. А. Погребения на Никопольском курганном поле... Курган № 3 (1937—1939 гг.), погребение № 16, 23. — С. 22, 24.

¹⁴ Никитенко М. М. К методике реконструкции первоначального положения погребенных в древнеямных захоронениях Юга Украины // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф.— К., 1989.— С. 156, 157.

¹⁵ Щепинский А. А., Черепанова Е. И. Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры. (Курган № 2, погребение № 44. — С. 286). — Симферополь, 1969.

¹⁶ Телегин Д. Я. Об основных позициях... — С. 6; Марина З. П., Чернявская Н. В., Никитин С. В. Курганний могильник епохи бронзи у с. Хашеєво // Курганні древності Степного Поднепров'я III—I тис. до н. е.— Дніпропетровськ, 1979. — С. 5.

- 17 *Каменецкий И. С.* Код для описания погребального обряда // Археологические открытия на новостройках. Древности Северного Кавказа. — М., 1986. — Вып. 1. — С. 145.
- 18 *Там же.*
- 19 *Там же.*
- 20 *Дергачев А. В.* Молдавия и соседние территории... — С. 37—39.
- 21 *Субботин Л. В., Черняков И. Т., Ядвичук В. И.* Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1976. — Вып. 8.
- 22 *Лагодовская О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л.* Михайловское поселение. — К., 1962.
- 23 *Смирнов К. Ф.* Курганы біля м. Великого Токмака // АП УРСР. — К., 1960. — Т. VIII.
- 24 *Корпусова В. Н.* Курган у с. Целинное // Курганы Степного Крыма. — К., 1984. — С. 69—107.
- 25 *Чеботаренко Г. Ф., Яровой Е. В., Тальнов Н. П.* Курганы Буджакской степи. — Кишинев, 1989. — С. 14.
- 26 *Там же.*
- 27 *Яровой Е. В.* Курганы энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990.
- 28 *Там же.*
- 29 *Мириня Э. П., Ковалева И. Ф., Ромашко В. А.* Курганы эпохи бронзы у с. Колпаковка-Бузовка // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982.
- 30 *Там же.*
- 31 *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк П. А.* Раскопки курганов на Южном Буге. — К., 1978.
- 32 *Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т.* Курганы біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП УРСР. — К., 1960. — Т. VIII.
- 33 *Генинг В. В., Корпусова В. Н.* Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Целинное. — К., 1989.
- 34 *Генинг В. В., Корпусова В. П.* Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганная группа у с. Целинное. — К., 1989.
- 35 *Манзура И. В., Клочко Е. С., Савва Е. П.* Каменные курганы. — Кишинев, 1992. — С. 130, 131.
- 36 *Щепинский А. А., Черепанова Е. Н.* Указ. соч. — С. 153.
- 37 *Там же.* — С. 228.
- 38 *Там же.*
- 39 *Там же.* — С. 273.
- 40 *Ковпаненко Г. Т., Качалова Н. К., Шарафутдинова И. Н.* Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. — К., 1967. — С. 72.
- 41 *Яровой Е. В.* Погребальный обряд некоторых скотоводческих племен Среднего Прута (по материалам раскопок курганов у с. Корпач) // Курганы в зонах новостроек Молдавии. — Кишинев, 1984. — С. 65.
- 42 *Круц С. И.* Население территории Украины эпохи меди-бронзы. — К., 1972.

Н. Н. Никитенко

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ ПОЗИЦИИ УМЕРШИХ В ПОГРЕБЕНИЯХ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Предлагаемая методика реконструкции первоначального положения погребенных даст возможность разделить ямные захоронения на монообрядовые группы. Критерием реконструкции принят погребальный обряд тех захоронений, где костяки сохранили первоначальную приподнятость ног, что дало возможность выделить ряд устойчиво-повторяющихся обрядовых признаков. Это протянутые вдоль туловища руки и размещенные по обе стороны осевой линии (поперечный предел устойчивости) и на определенном максимальном удалении от таза (продольный предел устойчивости) ступни ног. Выделяется новая обрядовая группа захоронений — на спине с вытянутыми руками, но с согнутыми и уложенными на бок ногами. Особенностью обряда этой группы являются размещенные за пределом поперечной устойчивости ступни ног. Анализ стратиграфического соотношения атрибутированных по новой методике

погребений приводит к выводу о хронологической несовместимости скорченных захоронений на спине с приподнятыми ногами и погребений на боку.

N. N. Nikitenko

RECONSTRUCTION OF THE PRIMARY POSITION OF THE DECEASED IN BARROWS OF PIT CULTURE AND THEIR CLASSIFICATION

The suggested procedure of reconstruction of the primary position of the deceased has permitted dividing pit-culture barrows into monoritual groups. The reconstruction is the burial ceremony of those graves where skeletons retained the primary elevation of legs, which made it possible to identify some constantly repeating ceremonial attributes, such as hands stretched along the body and feet put on the both sides of the axis (the transversal stability limit) and on definite maximal distance from the pelvis (the longitudinal stability limit). A new ceremonial group of graves is identified: the position of the deceased on the back with stretched hands but with bent legs put on the side. The particular feature of this ceremony is feet placed beyond the transversal stability limit. An analysis of the stratigraphic ratio of barrows attributed according to the new procedure has permitted the conclusion to be made on the chronological incompatibility of graves with writhed positions of the deceased on the back with elevated legs and those on the side.

Одержано 01.06.95.

ПРО РОЛЬ НОСІЇВ НЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР ДНІПРО-ДВИНСЬКО-ВИСЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ В ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ: БАЛТИ І СЛОВ'ЯНИ *

Д. Я. Телегін

Дана стаття є другою частиною праці про роль носіїв неолітичних культур в етногенетичних процесах слов'ян і балтів. Тут йдеться про ретроспективний огляд цієї проблеми, починаючи з епохи неоліту-міді і до ранньослов'янського часу.

У першій частині цієї праці ми намагались обґрунтувати факт територіально-хронологічного збігу лінгвістичних і археологічних даних при вирішенні питання походження балтів і слов'ян, що були своєрідним «культурно-лінгвістичним бар'єром» між іншими культурно-етнічними спільностями Європи¹.

Концепція про глибоку давність початку складання слов'янського і балтійського етносів знаходить обґрунтування також із застосуванням інших способів аналізу фактичних даних, у тому числі ретроспективного методу. Вихідним моментом на цьому шляху будуть, з одного боку, археологічні культури середньовіччя і раннього залізного віку, слов'янська чи балтійська приналежність яких вважається доведеною, і культури епохи бронзи — неоліту — з іншого. Важливе значення в цьому ми надаємо, зокрема, кераміці — технології її виготовлення, складу глиняного тіста, орнаменту тощо. В окремих випадках ці дані корелюються з висновками антропологів і лінгвістів.

Зауважимо, що розв'язуючи питання про генетичну спадковість археологічних культур, хронологічно далеких одна від одної, ми будемо виходити із кількох посилок. По-перше, якщо, наприклад, із трьох хронологічно послі-

* Закінчення. Початок див.: Археологія, № 1, 1996 р.